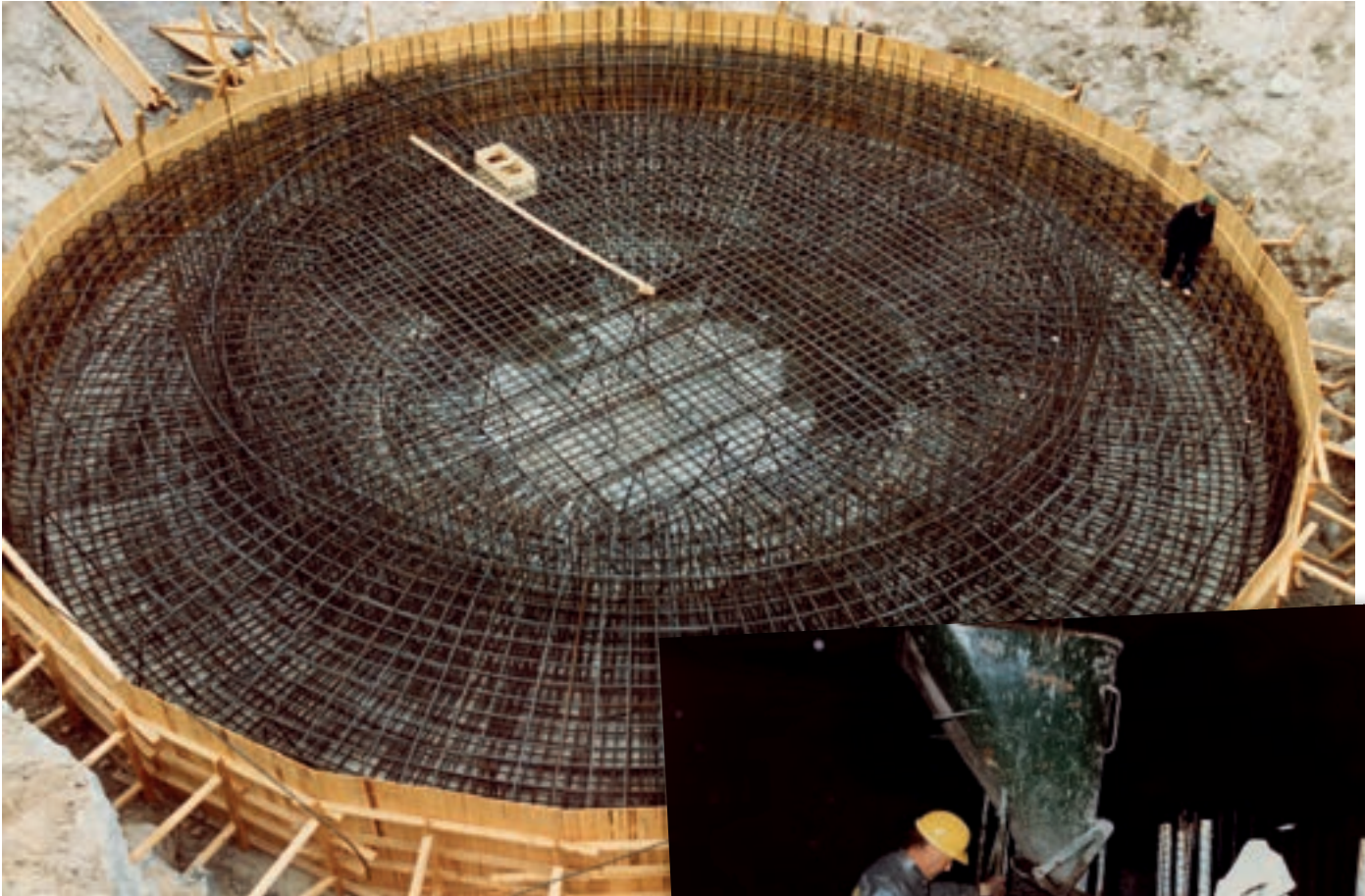

För 50 år sedan uppfördes det nya, kantarelliknande vattentornet i Söderhamn. Ett praktexempel på armerad betong, utfört av Byggnads AB Konstruktör. Läs mer om historisk betong i detta nummer! Foto: Bernt Gruvstedt, Byggnads AB Konstruktörs arkiv.

"Kreugerkraschen" i Gävle. Sid 4-7

Album med en doft av bensin. Sid 12-15

Recensioner • Protest firar 40 år • Finlands Vita Ros

Nyheter

Översvämningarna i Gävle

Efter det kraftiga skyfallet över Gävle den 18 augusti och översvämningarna som följde har Arkiv Gävleborg tagit emot uppskattningsvis 50 hyllmeter arkivmaterial från Gefle Dagblad, som räddades ur tidningshusets källare, samt ytterligare presslägg från Arbetarbladet.

Arkiv Gävleborg deltog i räddningsinsatsen och förde en dialog med Riksantikvarieämbetets konservatorer kring hur skadade dokument, fotografier och negativ bör tas om hand. Det vattenskadade materialet förvaras i väntan på åtgärd (konservering) i Läns museet Gävleborgs frysrum. Det granskande programmet Medierna i P1 bevakade händelsen och intervjuade arkivchef Anders Wesslén.

Arkiv Gävleborgs depå och arkivmaterial klarade sig helt från översvämningarna. Depåns golv är höjt över marknivå. Lokalen iordningsställdes efter Riksarkivets normer vid inflytt 2004. Förutsättningarna för att klara framtida skyfall är med andra ord goda.

Bild från GD:s webbartikel om översvämningarna. Anna Larsdotter, Läns museet Gävleborg, Jörgen Björk och Anders Wesslén, Arkiv Gävleborg. Foto: Elizabeth Forsmark.

Nytt spännande samarbete – för grundskolan

Arkiv Gävleborg har under våren tecknat ett samarbetsavtal med Statens historiska museer avseende ett nytt hjälpmedel för grundskolans hög- och mellanstadium: den digitala undervisningsresursen Sveriges Historia.se. Arkivet tar därmed plats och syns även i ett nationellt sammanhang. Arkivmaterial, föremål och fanor utgör grund för lektioner, som publiceras digitalt. Arbetet sker i arbetsgrupper och leds av Statens historiska museer.

Foto: Erik Lernerstål, SHM.

DigitaltMuseum

Genom ett samarbete med Läns museet Gävleborg finns Arkiv Gävleborg på DigitaltMuseum.se. Arkivet har till att börja med publicerat över tvåhundra fotografier tagna av Lennart "Foto-Kalle" Olofsson. Dessutom fyller vi på med nyfotograderade föremål ur arkivets fina föremålsamling. DigitaltMuseum är en välfungerande söktjänst där museer, föreningar och arkiv redan finns med sina samlingar.

Bilder och föremål ur arkivet blir tillgängliga för fler och kan kopplas ihop med material ur andra samlingar. Så bygger vi en mer fullständig historia för länet och våra medlemmar! Vi siktar på att publicera fler föremål, fanor och standar samt affischer inom den närmaste tiden.

Arbetarbladet uppmärksammade klivet in på DigitaltMuseum och kallar Arkiv Gävleborg för "en rackarns fin institution"!

Nyheter

Till vänster boken Den stora barnevakueringen 1939–1945 där Irja Olsson medverkar. Till höger: Irja Olsson förlänas förtjänstkorset av Republiken Finlands president genom ambassadör Liisa Talonpoika. Fotot är taget i samband med ceremonin på Finlands ambassad i Stockholm av J C Evansson.

Finlands Vita Ros-orden till Irja Olsson

I Arkiv Gävleborg ingår journalisten och författaren Irja Olssons personarkiv. Arkivet berättar de finska krigsbarnens historia. År 2021 förlänades Irja Olsson förtjänstkorset av Finlands Vita Ros-orden, som ett tack för hennes värdefulla insatser för relationerna mellan Sverige och Finland under många år. Arbetet för krigsbarnen är en viktig del i hennes livsverk, som på detta sätt lyfts fram. Denna orden anses vara Finlands främsta.

Irja Olsson har genom sitt författarskap, engagemang i föreningar, sin utbildningsverksamhet och sina radio-program gett röst åt Sverige-finnar och finska krigsbarn. Kontakter och samtal i Riksförbundet för Finska Krigsbarn och dess lokalförening Gävle-Dala har löst många knutar och fått människor att dela med sig av sina erfarenheter. I familjer, där barn evakuerats till Sverige under världskriget, har det ibland uppstått en tystnadskultur. "Jag visste inte att min bästa vän också var ett krigsbarn", berättar Irja Olsson.

Irja Olsson vistades i Sverige och hos fosterfamiljen i Hofors under ett halvår. Den stora barnevakueringen skedde av omtanke för barnen, men samtidigt fanns många praktiska skäl; kvinnor i Finland behövdes i yrkes-

livet. Det talades om att det var så fint i Sverige. Där fanns vackra kläder, snälla människor. "Som en saga, och sagor tyckte man om", säger Irja Olsson.

När barnen återvände hem till det då krigshärjade Finland uppstod ett slags motsatsförhållande. Relationerna till föräldrarna hade ofta förändrats. Irja Olsson minns själv inte hur det var att komma tillbaka. "Det enda jag minns är oron över att min lillasyster inte fick följa med." Det dröjde flera år innan lillasystern återförenades med sin familj i Finland, och då kunde hon inte längre förstå det finska språket. Att fosterföräldrarna många gånger ville behålla sina fosterbarn står klart. Det ledde inte sällan till utdragna processer och upprivande separationer.

Irja Olsson återvände till Sverige på 1950-talet. Beslutet att inte resa tillbaka till Finland fattade hon mittemot järnvägsstationen i Gävle och den vackert dekorerade julgranen på Centralplan, just som hon skulle sända ett telegram om återresan till sin far. "Jag kände en sådan trygghet, jag kände: här vill jag stanna."

Läs mer om Irja Olsson och hennes personarkiv i ArkivXet nr 3 2020!

Foto: Evelin Skoglund.

Kreugers första krasch skedde i Gävle 1910

Tändstickskungen Ivar Kreuger ville bygga stora hus snabbt och efter amerikanskt mönster. I Gävle gick det för snabbt. Det nya post- och telegrafhuset på Nygatan störtade samman redan under uppförandet. Pinsamt, katastrofalt men ingenting kunde hejda Ivar Kreuger och den armerade betongens införande i Sverige.

Natten till söndagen den 18 december 1910 rasade stora delar av nya post- och telegrafhuset på Nygatan i Gävle. Huset var ännu inte färdigbyggt när de bärande balkarna under golvet till fjärde våningen plötsligt gav vika. Betongmassorna slog sönder samtliga våningsplan på sin väg ner till källaren.

Hela den långa, kvarstående fasaden mot Nygatan buktade ut och liknade en jättestor mage, enligt ett ögonvittne, medan väggen mot Norra Kopparslagargatan påminde om det lutande tornet i Pisa och hotade byggnaden mitt emot – Victor Theodors Engwalls gamla kontor och hem.

Några månader efter raset skriver en byggnadsarbetare en hälsning till framtiden, på en av brädorna i byggnaden:

"Dra ända in i hälvtite med hela posthuset för här är det så jäfla fuskat så det är frågan om det står medan jag är här 1911 den 2/6 Byggnadsnickare."

Brädan med inskriften hittades i samband med en av alla renoveringar som huset genomgått under åren. Den förvaras idag på Arkiv Gävleborg. Byggnaden står – trots

Posthuset i Gävle, genom åren en arbetsplats för hundratals telefonister med nummerbyrå och larmcentral. Idag huserar här bland annat en dansskola. Foto: Evelin Skoglund.

allt – kvar än idag på Nygatan 30. Var posthuset ett fuskbygge? Och varför rasade det till att börja med?

Den ansvariga byggfirman var Kreuger & Toll. Firmans ägare Ivar Kreuger, den blivande tändstickskungen, och ingenjören Paul Toll, banade väg för användningen av armerad betong i Sverige. Idag är materialet ett av de viktigaste inom byggindustrin. Firman var början på Kreugerkoncernen, som kom att dominera världsmarknaden för tändstickor, en vara som användes av samtliga samhällsklasser, och kontrollera flera stora svenska företag.

Ivar Kreuger anlätade sin kusin, Henrik Krüeger (med tyskt *ü*) vid Kungliga Tekniska Högskolan, som konsult och chefsingenjör vid större byggnationer, däribland posthuset i Gävle. Henrik Krüeger kom att bli en av Sveriges allra mest anlätade konsulter när det gällde beräkningar av konstruktioner och bärighet, fiaskot i Gävle år 1910 till trots.

Järnbetong

Posthusets balkar och valv är gjutna i betong med en teknik som uppfunnits av amerikanen Julius Kahn. Kahns bilfabriker i Detroit, byggda för Packard Motor & Co och Ford, har bedömts som viktiga arkitektoniska genombrott.

Betong består av cement, sand, sten och vatten. Hållfastheten beror på mängden cement i förhållande till mängden vatten i blandningen; ju större andel cement desto "fetare" och starkare blir betongen när den efter en kemisk process härdar.

Betong klarar inte särskilt stora dragkrafter och spricker vid för stora nedböjningar. Här kommer stålet in i bilden. Det tål betydligt mer drag utan att ge vika.

I "järnbetongens" barndom var det vanligt att gjuta in kraftiga stålbalkar och järnvägsräls, vilket ledde till en så kallad styv armering, där cementblandningen mest fungerade som ett brand- och rostskydd. Genom mer precisa uträkningar gick det att minska mängden järn och istället för grova stålbalkar använda smala stänger.

Ivar Kreuger hade i ett nummer av Teknisk tidskrift år 1908 propagerat för nyttan med den nya byggtekniken – den var kostnadseffektiv eftersom den innebar kortare byggtider. Dessutom minskades åtgången av det dyrbara järnet. "Ur nationalekonomisk synpunkt borde det äfven vara af stor betydelse att få den armerade betongen införd härstädes, då alla de råmaterial, som användas därtill, förefinnas i riklig mängd inom landet, under det att vid järnkonstruktioner åtminstone alla gröfre järnbalkar måste importeras utifrån."

Den förhärskande tekniken i brandsäkra konstruktioner var tegelvalv mellan stålbalkar, upplagda på murpelare av tegel. En mer tidsödande och dyrare byggteknik.

I början av 1900-talet fanns uppemot 150 armeringssystem att välja mellan. Firman Kreuger & Toll var representanter för Kahns patent i Sverige och i Tyskland. Metoden bestod av fyrkantiga järn med flänsar, som skurits och vikts upp i 45 graders vinkel för att bättre fästa i betongen. Kahns "diagonaljärn" blev populära i Sverige, vilket främst berodde på Kreugers skicklighet i marknadsföring.

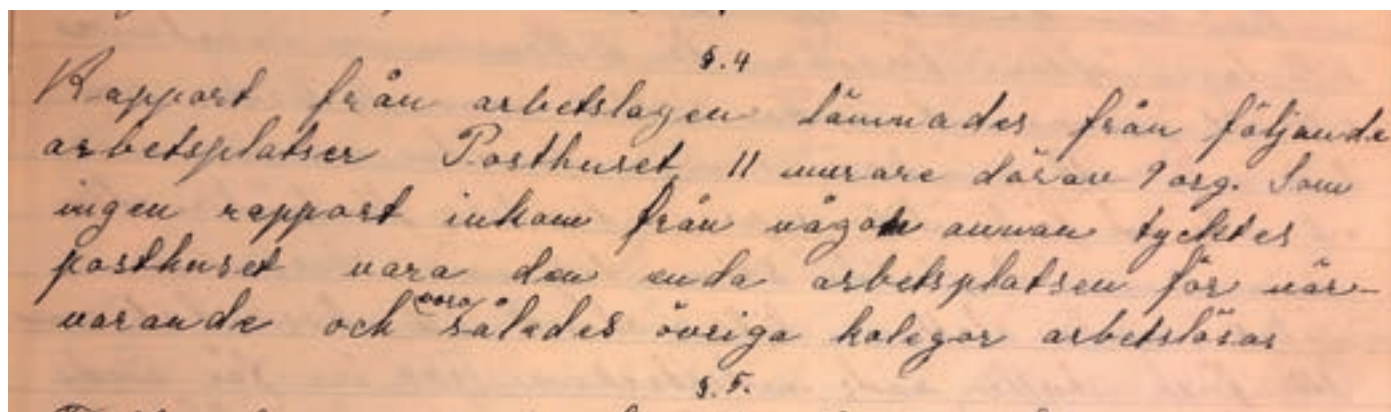
"Kahns diagonaljärn har i Amerika haft en mycket stor framgång, och det torde icke vara öfverdrifvet att säga, att med dess uppfinning den armerade betongen därstädes inträdde i ett nytt skede", skriver den blivande tändstickskungen, som själv varit med och uppfört skyskrapor på Manhattan, New York.

Foto: Kungliga biblioteket.

Förödelsen på Nygatan. Foto: Läns museet Gävleborg.

Utdrag ur Svenska Murareförbundets Gävleavdelning, protokoll från årsmötet den 8 januari 1911.

Kreuger & Toll hade 1909, på rekordtid, byggt den första skelettbyggnaden i Sverige efter den nya byggmetoden – Myrstedt & Stern på Norrlandsgatan i Stockholm. Posthuset i Gävle var sannolikt den andra större byggnaden, och med tanke på "Kreugerkraschen i Gävle" blir den extra intressant.

Det nya posthuset i Gävle – ett fuskbygge?

Efter katastrofen på Nygatan reste generaldirektören och byråchefer från telegrafstyrelsen till olycksplatsen. Ingenjör Toll från den ansvariga byggfirman samt arkitekten Victor Bodin och konstruktören för betongarbetena Henrik Kreüger visade sig alla tre i Gävle. Experterna vandrade runt och betraktade ras-massorna, med det böjda stålet och den krossade betongen, samt de kvarstående tegelmurarna, för att försöka förklara det inträffade.

Arkitekten, konstruktören och kontrollanten gjorde ett samlat, första utlåtande: Sannolikt hade själva inbrädningen av en av de bärande balkarna gjorts för klen för att klara av vikten av den ännu inte hårda betongen.

Interiörbild från post- och telegrafhuset i Gävle. Bild tillhörande Kvinnliga telefontjänstemannaförbundet avd 15.

De tre experterna, som knappast var opartiska, ansåg att konstruktionerna i övrigt var de bästa möjliga och att de oskadade delarna av byggnaden kunde behållas. Ivar Kreuger hade i sin artikel 1908 yrkat på att använda gammalt virke till gjutformarna. Rep och bultar skulle användas istället för spik så att det skulle gå snabbare att riva formarna. Här kunde byggherren spara pengar – och tid är pengar!

Arbetsbladet uppger att raset fick hela omgivningen att skaka som under en jordbävning. "Såväl grunden som valv äro – eller voro ty är det ej mer – av armerad betong", skriver AB:s reporter. "Ytterväggarna, som ännu stå kvar, ha däremot uppförts av tegel." Här går det att ana en skepsis mot den nya tekniken i förhållande till det tusenåriga byggnadsmaterialet tegel, som utgjorde väggpartierna.

Arbetsbladet går hårdare fram än till exempel Norrlandsposten. AB spekulerar i att konstruktionerna varit felaktiga. "Att betongen har åtskillig skuld i det skedd, är man ganska övertygad om." Vidare slår AB:s reporter ner på arbetsförhållandena: "Arbetet har nämligen forcerats i en grad, som icke varit lyckligt ...".

I litteraturen finns två dokumenterade olyckor under uppförandet av byggnader enligt Kahns system. En i Long Beach, Kalifornien, och ett ras i Rochester, New York, båda 1906. "Kreugerkraschen" i Gävle blir i och med denna text det tredje exemplet. Vid de amerikanska olyckorna fick arbetarna skulden, medan Julius Kahns betongteknik ansågs vara utan skuld.

Stockholms Dagblad framhåller att "Det här gäller en byggnadsmetod som vi tro är af stor betydelse och af stort ekonomiskt värde. Den bör ej misskrediteras ..."

I Aftonbladet uttalar sig en fackman som säger att "järnbetongen måste användas med stor försiktighet". Tidningen efterlyser en opartisk undersökning. "Det är föga hedrande för svensk byggnadsteknik att sådant kan inträffa."

En expert från Skånska cementgjuteriet spekulerade i Gefle-Posten att stöden under respektive bjälklag i byggnaden inte var avsedda att bära mer än sin egen tyngd, men att dessa också fick hålla upp takstolarna, vilket dubblade den totala vikten.

Slutsatsen var att byggarna hade haft för bråttom, att bygget av taket inte skulle ha påbörjats förrän betongen hunnit bli tillräckligt hållfast i våningen under.

"I litteraturen finns två dokumenterade olyckor under uppförandet av byggnader enligt Kahns system ... Raset i Gävle blir i och med denna text det tredje exemplet."

Epilog: Uteblivna konsekvenser?

Efter det farliga röjningsarbetet kunde spårvagnarna återigen börja rulla längs Nygatan och uppbyggnaden tog fart på nytt. Byggföretaget tog på sig de extra kostnaderna och lovade att det inte skulle bli några förseningar. Det nya huset och alla telefon- och telegrafstationerna kunde börja användas den 10 augusti 1913. Anläggningen beskrevs som den modernaste i landet.

Det handskrivna meddelandet på brädbiten vittnar om arbetarnas missnöje med arbetstempot och -miljön – "Dra ända in i hälvite med hela posthuset". Arbetarna i Gävle hade dock inte så mycket att välja på – arbetslösheten var stor. Vid tiden för raset var det endast posthuset som erbjöd arbetstillfällen, vilket framgår av Murareförbundet Gävleavdelningens årsmötesprotokoll. Nio medlemmar av Murareförbundet deltog i uppförandet, av totalt tolv murare på arbetsplatsen.

Polisutredningen efter Kreugerkraschen i Gävle fick inga långtgående konsekvenser, till skillnad från den process som följde på den riktiga Kreugerkraschen 1932, då tusentals blev ekonomiskt ruinerade på grund av tändstickskungens mystiska död i hotellrummet i Paris och de efterföljande konkurserna.

Firman Kreuger & Toll uppförde flera monumentala byggnader under 1910-talet, som Stockholms stadion,

Stockholms stadshus och NK-huset. Den armerade betongen var här för att stanna, precis som det pampiga posthuset i Gävle, trots allt.

Anders Wesslén

Interiörbild från post- och telegrafhuset i Gävle. Bild tillhörande Kvinnliga telefontjänstemannaförbundet avd 15.

Referenser

"Nya posthusbygget i Gävle raserat" i Arbetarbladet den 19 december 1910.

"Stort ras i telegrafverkets nybyggnad" i Norrlandsposten den 19 december 1910.

"Det stora raset" i Gefle Dagblad den 19 december 1910.

"Raset i posthuset" i Gefle-Posten den 19 december 1910.

Tidskriften Byggmästaren 1941, 15.

Kjellin, Elis och Hökerberg, O. (red.), *Byggnadskonsten. Dess teori, juridik och praktik*, Stockholm 1931.

Kreüger, Henrik (red.), *De tekniska vetenskaperna. Avdelning byggnadskonst*, Stockholm 1920.

Kreuger, Ivar, *Erfarenheter från Nordamerika angående armerade betongkonstruktioner*, Stockholm 1908.

Rosenqvist, Martin, *Betongteknikens utveckling och betydelse för svensk vattenkraftsutbyggnad*, Energiforsk 2018.

Arkivmaterial

Kvinnliga telefontjänstemannaförbundet avd 15.

Svenska Murareförbundets Gävleavdelning.

Kahns diagonaljärn. Ur *Byggnadskonsten* (1931)

Ett brev från Kreuger till Konstruktörs VD

Arkiv Gävleborg ingår arkivmaterial efter Byggnads Aktiebolaget Konstruktör, ett av de större byggföretagen i norra Sverige fram till 1970-talet. Förutom utförlig fotodokumentation av betydande byggnadsprojekt (se exemplet nya vattentornet i Söderhamn från 1971 på tidningens framsida) ingår även intressant korrespondens.

Bolaget bildades 1914, dess förste verkställande direktör var ingenjör Justus Hjort, som även var ordförande i Tekniska föreningen i Gävle under ett antal år. Företaget inriktade sig på konstruktioner av armerad betong och utförde flera industribyggnader, bland annat till Korsnäs sågverks AB i Kastet, Gefle Ängväveri och Mackmyra Sulfit, liksom offentliga byggnader, som Landstatshuset i Gävle, där länsstyrelsen arbetade under många år. Byggnads AB Konstruktör var dessutom entreprenör i uppförandet av nya stadsdelar, Sättra till exempel.

I november 1913 fick Hjort ett brev från en annan storhet inom svensk betongteknik, nämligen tändstickskungen själv: Ivar Kreuger. Av brevet framgår att Kreuger kunde vara aningen glömsk ...

Överst: Brev från Ivar Kreuger till "brodern" i Gävle, Justus Hjort. Till vänster: Nyheten om Ivar Kreugers död i Gefle Dagblad den 14 mars 1932. Ovan: Socialdemokraternas affisch från 1932 varnar för kommunisterna och deras Kreugerpengar. Tecknad av Ivar Starkenberg, tryckt: Ivar Haeggströms Lito, Stockholm.

Recension: Tablettkriget i Gävle under 1900-talet

Mycket har sagts och skrivits om "godisstaden" Gävle, under 1900-talet hem för de två rikskända pastilltillverkarna Ahlgrens, med varumärket Läkerol, och Pix. Inte minst har företagsreklamen belysts i flera olika sammanhang. Boken *Tablettkriget i Gävle på 1900-talet* tillför ändå ett nytt perspektiv. Författaren Bruno Ahlqvist, tidigare styrelseledamot i Arkiv Gävleborg, har erfarenhet av marknadsföringsansvar i båda företagen och kan alltså ge en unik berättelse inifrån.

Ahlqvist skildrar hur den knivskarpa rivaliteten mellan lokalkonkurrenterna tvingade fram nya djärva grepp på reklamområdet. I boken ges många exempel på påhittiga kampanjer ur företagets historia. Ändå tycks det mest effektiva reklamtricket vara ganska simpelt. Få saker verkar så övertygande på konsumenterna som hipa kändisar. I dag kallar vi dem influencers, men redan för över hundra år sedan insåg tablettfabrikörerna i Gävle värdet av att låta celebriteter som Josephine Baker och Fred Astaire intyga förträffligheten hos deras produkter.

I reklamsammanhang ska man alltså inte krångla till det för sig. När bokens författare fick i uppdrag att ta fram en ny så kallad payoff på 1990-talet fastnade han för påståendet att Läkerol är halstabletten som får folk att prata. Ganska intetsägande kan man tycka, men översatt meningen till engelska och du får en internationellt gångbar och slagkraftig slogan som står sig än i dag, nästan trettio år senare.

Tablettkriget i Gävle på 1900-talet är förstas i första hand en bok för den lokalhistoriskt intresserade. Med sitt inifrånperspektiv kan den säkert också läsas med stor behållning av vem som helst som vill få en inblick i reklam- och marknadsföringsbranschens spel bakom kulisserna under det gångna seklet.

Jörgen Björk

Affisch till VM för damer 1995, kollektivt designad av spelarna själva. Gestriklands Fotbollförbunds arkiv.

Recension: Fotbollens kuriosakabinett

Historikern Torbjörn Andersson, docent vid Malmö universitet, har nått ut till en bred läsekrets, i första hand genom sina böcker om fotbollens kulturhistoria. Många av ArkivXets läsare känner säkert också till *Den döende bandyn? : en säregen historia om svensk natur, nationalism och nostalgi*, som kom häromåret, där bandylänet Gävleborg av naturliga skäl figurerar ganska frekvent. Torbjörn Anderssons senaste projekt, *Fotbollens kuriosakabinett: svensk fotbolls kulturarv i ord och bild*, är hans kanske mest publikfriande verk hittills. Tillsammans med fotografen Edvard Koinberg har författaren dammsugit landets arkiv och museer på jakt efter fotbollens "roligaste och mest spännande föremål". Resultatet: en drygt 400-sidig kavalkad av festliga bilder och berättelser från fotbollens barndom under sent 1800-tal fram till omkring millennieskiftet.

Precis som i sina tidigare böcker lyckas Andersson på ett mycket förtjänstfullt sätt balansera mellan akademisk stringens å ena sidan och medryckande berättar- och upptäckarglädje å den andra. Man får nog anta att *Fotbollens kuriosakabinett* är skriven utan särskilt högt ställda vetenskapliga ambitioner, vilket naturligtvis inte behöver vara något negativt.

Med en entusiasm som smittar av sig faller författaren värderande omdömen om de föremål han träffar på. Något kan ha "hög charmfaktor" medan annat ger intryck av att vara "tämligen oinspirerat". Anderssons bakgrund som fackhistoriker skiner ändå hela tiden igenom, särskilt när det gäller hans förmåga att kunna placera in föremålen i ett kulturellt och politiskt sammanhang.

I själva urvalsprocessen har författaren prioriterat att ta med hittills okända föremål snarare än gammal skåpmat. Ett fynd som särskilt lyfts fram är en affisch till VM för damer 1995 som ju delvis spelades på Strömvallen i Gävle. Det roliga med den är att den designades kollektivt av spelarna själva. Affischen förvaras på Arkiv Gävleborg och hör till Gestriklands Fotbollförbunds arkiv.

Sammanlagt ingår en handfull affischer från Arkiv Gävleborg i Anderssons kuriosakabinett. Även Gefle IF:s fana från omkring 1900 finns med. Inte för att det finns någon anledning att ifrågasätta författarens urval, men det kan ändå vara värt att påminna om att hela Arkiv Gävleborgs bestånd av fanor och affischer sedan länge finns tillgängligt digitalt via vår hemsida. Där kan vem som helst botanisera bland tusentals alster, somliga kuriösare än andra.

Jörgen Björk

Festaffisch av Valbo Kvinnliga Gymnastikförening från 1941.
Ingår i Arkiv Gävleborgs affischdatabas samt i boken
Fotbollens kuriosakabinett.

Bensinstation i Hofors, 1950-tal.

Dags att tanka. En kväll i Edsbyn.

Ljusne.

Kilafors.

Ett album med en doft av bensin

I Arkiv Gävleborgs samlingar finns ett fotoalbum som är fyllt med bilder på gamla bensinstationer av märket CALTEX, med sin symbol – den röda femuddiga stjärnan. Fotografierna berättar om en svunnen tid, som väcker gamla minnen till liv.

Bensinmackarna har varit viktiga samlingspunkter och därför är det många människor som har koppling till dessa platser och minns föremål, dofter, händelser och personer som de har stött på. Även om syftet redan från början var att leverera drivmedel till fordon har de haft och har många andra funktioner. De har varit platser att dröja sig kvar på och träffa bekanta och vänner, men också kunna växla några ord, med främlingar, och som idag, vara mindre butiker.

Mackens födelse

När bilanvändningen växte i Sverige ökade kraven på infrastrukturen och service. Det behövdes bättre vägar, tillgång på reservdelar och möjlighet att få drivmedel på ett enkelt sätt. I början var det apotek och kemikalieaffärer som tillhandahöll drivmedel. Bensin kunde till exempel köpas hos AB Wilhelm Becker, färgtillverkaren. Inledningsvis var det många mindre grossistfirmor, exempelvis Krooks och Wahlunds, som stod för försäljningen. 1911 köptes Wahlunds upp av Texaco-Caltex. Året efter grundades Svensk-Engelska Mineraloljeaktiebolaget som var agent för Shell. Drivmedelsförsäljningen saknade tydlig organisation i början, men efter första världskriget indelades Sverige i olika distrikt med distributionscentraler med lager i större städer som sålde vidare till återförsäljarna.

Det var många intressenter som ville ta sig in på marknaden med innovativa lösningar. Företaget MACK tog fram ett nytt pumpsystem "Mack-meter" år 1915. Det innebar att bränslecisternerna grävdes ner under jord, vilket var bra för explosionsrisken. Bränslemängden kunde läsas på en skala. Det blev inte så mycket spill som när man höll på med dunkar och så behövde kunden inte hålla reda på hur många liter som skulle tankas. "Full tank!" blev nu det vanligaste uttrycket på tankstället.

Företaget MACK som grundades av Mathiason, Andersson, Collin och Key blev inte så långlivat, men ordet mack finns kvar än idag och har blivit namn på en företeelse istället för ett företag.

Vet du mer om
fotoalbumet?
Hör av dig!

Foto: Evelin Skoglund.

De första bilarna var inte tillförlitliga, konstruktion och detaljer var inte alltid det bästa, så det var inte ovanligt med problem som behövde åtgärdas. Det fanns inte några bilmekaniker eller verkstäder, men samlingspunkten var ofta byns lanthandel och där förmedlades kontakter till de som kunde hjälpa till. Dessutom låg de oftast vid vägarna, så det blev naturligt att också bensinpumpar sattes upp vid affärerna.

Kärt barn fick många namn

Det kan vara förvirrande med alla olika märken som har varit verksamma inom drivmedelsmarknaden. Många av dem har bytt namn och köpts upp av varandra.

Vid slutet av 1920-talet fanns det över 50 000 bilar registrerade i Sverige. Allteftersom bilanvändningen steg ökade behovet av serviceplatser och bensinstationer och flera internationella bensinbolag kom in på marknaden och bedrev egen verksamhet. Texaco etablerade sig 1922 och BP året därpå. 1926 bildades kooperativa IC. IC var bilisternas inköpscentral med målsättning att se till att medlemmarna fick bra rabatter och priser på drivmedel. De försökte vara en motpol till och konkurrera med de större bolagen.

Satsningen var lyckosam och Sverige hade Europas lägsta bensinpris under långa perioder. IC blev OK på 1960-talet och 1996 gick OK och Q8 ihop.

Macken som byggnadsmonument

Allt fler bensinmackar byggdes och arkitekter var med och designade utseendet. Konstruktionen var väl genomtänkt och funktionell. Ett exempel på en mack som finns med i albumet är Caltexmacken som stadsarkitekten Sven Wranér ritade 1929.

Bensinstationen låg vid Västertull i Gävle och blev känd över hela världen eftersom den var med på Texas Oil Companys almanackor.

CALTEX i Gävle – mack med en speciell design. Ett ovalt hus med utskjutande tak och pelare. Ritad av stadsarkitekten Sven Wranér. Ur fotoalbum.

Inledningsvis var bensinpumparna handdrivna och sköttes av artig servicepersonal som tankade åt bilisterna. De rengjorde även vindrutor och kontrollerade däcktrycket, och kunde även hjälpa till med annat. Från början var det män som skötte servicen, men när det ökade med kvinnliga bilister på 50-talet blev det även vanligare med kvinnlig personal på bensinstationerna.

Fler fick råd att köpa bil och bilismen ökade alltmer. Nya mackar växer fram och fler bensinbolag konkurrerar om kunderna, till exempel Esso, Gulf, Nynäs, Mobil och Koppartrans. Det fanns ofta verkstäder på mackarna och personal som kunde göra en rundsmörjning. Även reservdelar kunde köpas på bensinstationerna.

På 1960-talet blev självbetjäning allt vanligare och det kom instruktionsbroschyrer om snabbtankning. Det första momentet i OK:s broschyr är att bilisten trycker på anropningsknappen och säger: "Detta är Gustav Larsson Bro. Jag skulle vilja tanka bilen". Steg två är att biträdet svara "God dag! Vill herr Larsson kontrollera att bilmotorn inte är igång och att räkneverket på pumpen är nollställt."

Macken av idag

Dagens bensinmackar är ju något helt annat än vad t.ex. Ulla i Horndal representerar, men faktum är att en del av det vi betraktar som självklart och modernt faktiskt har funnits rätt länge. 1921 öppnade Shell en mack som hade öppet hela dygnet och 1959 startade IC en bensinstation som också sålde grillkorv, kaffe och läsk. Och mycket annat har förändrats, bensinmackarna antal har minskat och idag är det många mindre orter som helt saknar mack. Flera nya varumärken har tillkommit t.ex. Preem, Circle K medan andra, till exempel Caltex, IC med flera, har försvunnit.

Betjänande personal finns inte längre, bilarna är mer tillförlitliga och samtidigt avancerade och svårare att serva. Bensin och diesel ersätts med el och macken med laddstationer. Utbudet i mackens affär liknar dagligvaru-

butiker, vi kan få varm mat, espresso och nybakat bröd. Men visst kan det fortfarande vara en samlingsplats och visst doftar det fortfarande bensin och om du stannar på en Gulfmack nästan på landsbygden kan nog både pratstund och rundsmörjning ordnas.

Solveig Östlund Blomgren

Reprofoto: Evelin Skoglund.

Referenser

Wilson, Olle, *Full Tank. En bok om våra bensinstationer från Svensk-Engelska Mineralolje AB till Preem*, Huddinge 2008.

Bylund, Lennart, *Bland bilar och Mackar Kortfattad historik*, Gävle 2003.

Nilsson, Ulf-Ivar, *Gävle på 1900-talet. 1900–1949*, Gävle 2011.

Internet

Tekniska Museet:

<https://www.tekniskamuseet.se/lar-dig-mer/100-innovationer/bilen/> Hämtad juni 2021.

Artikel av Wilson, Olle:

<https://www.ok.se/historia/den-folkliga-bilismen/den-tidiga-svenska-bilhistorien> Hämtad juni 2021.

Artikel av Johansson, Claes:

<https://www.ok.se/historia/den-folkliga-bilismen/tanka-sjalv> Hämtad juni 2021.

Stockholmskällan:

<https://stockholmskallan.stockholm.se/post/33245> Hämtad juni 2021.

Mack i Arbrå, ur fotoalbum.

Fler bensinmackar från 1950-talet, denna gång fotade av Lennart "Foto-Kalle" Olofsson. Ovan: Shell, Mackmyra, omkring 1958. Nedan: Shell, Brynäs Concordia troligen 1957. Bilderna delvis beskurna.

Rädda Voxnadalens – 40 år senare

Det har nu gått 40 år sedan den största miljöprotesten i Gävleborgs län. Kring jul 1980 spreds uppgifter om att Svartboberget utanför Edsbyn skulle användas som plats för slutförvaring av radioaktivt avfall. Som ett svar på planerna och provborrningar bildades aktionsgruppen Rädda Voxnadalens. Hundratals människor deltog i ockupationen av platsen.

I Arkiv Gävleborg ingår Rädda Voxnadalens arkiv, med protokoll, insamlingslistor, handlingar rörande rättegångarna, pressklipp och olika typer av material som t-shirts och pins.

Journalisten Leif Eriksson gjorde ett inslag för Sveriges Radio, där material ur arkivet kom till användning. "Vi sattes oss ner och flydde inte alls", säger Birgitta Ohlsson i inslaget, som var ledare för aktionsgruppen.

Ovan: Polisingripande mot ockupanter. Foto: Gävleborgs Folkblad. Nedan: Rädda Voxnadalens, märke ur Arkiv Gävleborgs samlingar.

Arkivens dag 2021

Lördagen den 13 november sker årets upplaga av Arkivens dag! I år är temat "Röster ur arkivet".

Ett par stadsvandringar kommer att äga rum i Gävle i samarbete med Länsmuseum Gävleborg. Det handlar om murare, metallarbetare, konstruktörer, byggmästare – arkitektens oundgängliga medhjälpare.

Med exempel ur Arkiv Gävleborg!

arkiv gävleborg

Arkivet bevarar och tillgängliggör arkivhandlingar från föreningar, företag och privatpersoner i Gävleborgs län. Vi arbetar också med att dokumentera och stimulera till forskning om länets historia.

Forskarsal och arkiv har öppet vardagar 8.30–16.00

Lunchstängt 12.00–13.00.

Välkommen att boka ditt besök!

Arkiv Gävleborg

Fältskärsleden 10, 802 80 Gävle

(gamla postterminalen)

tel 026 - 10 88 70

e-post: arkivet@arkivgavleborg.se

hemsida: www.arkivgavleborg.se